

НАУКОВА СПАДЩИНА М.Я. КАЛИНОВИЧА І УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Федонюк Валентина Євгенівна,

канд. філол. наук

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

Стаття присвячена працям М.Я. Калиновича в галузі лексикології, а також його лексикографічній діяльності, розглянутій під кутом її значення для розвитку сучасного українського мовознавства.

Ключові слова: лексикологія, лексикографія, словникарство, російсько-український словник, слово.

Історія – це інтерес не до попелу минулого, а до його вогню.

Жорес

"Небосхил будь-якої науки прикрашають, мов зорі, яскраві імена вчених – жерців цієї науки. Подібно до того, як сяють на небі зірки різної яскравості, так і в історії українського мовознавства на його небозводі променіють різні прізвища лінгвістів – одні осяйніші, інші блідніші. Та серед них прізвище вченого – академіка М.Я. Калиновича, поза будь-яким сумнівом, світиться зіркою першої величини" [Семчинський 1991, 3]. З такою високою оцінкою значення діяльності вченого в історії української філологічної науки нам важко не погодитися, особливо знаючи про складні і несприятливі, а часто й досить трагічні обставини, в яких М.Я. Калиновичу випало жити та працювати.

Як не можна не погодитися й з сумом висловленою С.В. Семчинським думкою про те, що творчий доробок вченого залишився поки що по достоїнству не оцінений науковою громадськістю через недоступність більшості праць дослідника для ознайомлення. Адже, незважаючи на урядову постанову 1949 р., яка зобов'язувала Академію наук видати збірник вибраних праць М.Я. Калиновича, з цілої низки причин вони друком так і не вийшли.

І це при тім, що, як "філолог високої проби", "сформований на кращих традиціях вітчизняної і зарубіжної науки", М.Я. Калинович залишив помітний слід у вітчизняній філології. Маючи надзвичайно широке коло наукових інтересів (від розв'язання деяких актуальних теоретичних проблем мовознавства до історії давньоіндійської культури, від нарису історії лінгвістики до збірки власних віршів, від статей перекладного двомовного словника до дослідження новітньої французької поезії, від перекладів західноєвропейських письменників до аналізу пам'яток давньої російської літератури), чимало він зробив і для розвитку вітчизняної науки про слово, яка більш, ніж що-небудь інше, відповідала його науковій природі [Булаховський 1949, 100], і в якій М.Я. Калинович виявив себе і як теоретик, і як практик. Тому зупинемося на цьому докладніше.

Вагомим внеском в розвиток тогочасної української лексикології була стаття М.Я. Калиновича "Поняття окремого слова" (1935). Вона стала його відгуком на бурхливі дискусії в мовознавстві першої половини ХХ ст., які точилися з приводу сутності основних одиниць мови, в тому числі й лінгвістичного визначення слова. Докладним і всебічним розглядом всіх існуючих на той час підходів до визначення слова (морфологічного, синтаксичного, фонологічного, семантичного, психологічного, логічного, графічного та ін.), М.Я. Калинович показав приклад ґрунтовного

професійного підходу до складної наукової проблеми. Аналізуючи погляди інших, дуже відомих вчених, він запропонував в цій роботі й власне бачення питання, яке відрізнялось від позиції визнаних в лінгвістиці авторитетів (Ж. Вандрієса, Ф. Де Соссюра, Й. Ван Гіннекена), що відстоювали неможливість визначення слова як мовної одиниці, або ж припускали вірогідність опису цієї одиниці хіба що в межах кожної мови окремо. Велика ерудиція та стратегічність підходу, виявлені М.Я. Калиновичем при розгляді цього питання, дозволили йому помітити недостатню обґрунтованість концепцій цих вчених та прийти до іншого висновку, а саме: що загальнолінгвістичне визначення слова як одиниці мови не тільки цілком можливе, але й дуже необхідне, однак має спиратися не на одну якусь окрему ознаку, а на цілий комплекс таких ознак [Жлуктенко 1991, 17]. Подальший розвиток лінгвістичної науки підтвердив виправданність такої позиції дослідника. Запропоноване М.Я. Калиновичем в цій статті визначення слова як "звука або комплексу звуків, який являє собою самостійну значущу мовну одиницю – відокремлювану від інших подібних одиниць структурно-змістової єдності, в період свого становлення і занепаду несталу (отже відносну)" [Калинович 1935, 145], було позитивно сприйнято багатьма тодішніми мовознавцями, зокрема таким відомим російським лексикологом як В.В. Виноградов [Виноградов 1947, 45].

За час, що минув з написання цієї праці, мовознавство в розумінні природи і властивостей мовних одиниць взагалі і слова зокрема просунулось, звичайно, далеко вперед. Проте деякі аспекти визначення слова, відзначені М.Я. Калиновичем ще тоді, в 30-ті роки, залишаються актуальними ще й зараз. У першу чергу, це стосується розуміння діалектичної природи слова, його динамізму, змінності у часі [Калинович 1935, 144]. Досліджуючи мовні явища, як вважав М.Я. Калинович, не слід забувати, що "слова – не вічні...не мертві твори", що вони та їх частини, а також словосполучення в момент спостереження над ними можуть в різній мірі співвідноситися із сучасною нам мовною системою. Можуть бути як в стані свого становлення, так і відмирання, занепаду (архаїзації), оскільки їм завжди притаманна мінливість. "Невиразність в окремих випадках меж слова, частин його, словосполучення і т.ін., показуючи мову в русі, розгортає перед дослідником перспективу з'сування всіх процесів глотогонії, в тому числі і процесів виникнення та зникнення слів". Таке діалектичне розуміння мовного розвитку для вченого, з погляду М.Я. Калиновича, несполучне з "прямолінійним, статичним визначенням мовознавчих понять" [Калинович 1935, 144].

Досі актуальним для мовознавства залишається й зауваження М.Я. Калиновича про те, що членування потоку мовлення на окремі слова має цілком певну і об'єктивну мотивацію, оскільки тут "відбивається масова оцінка <носіями мови> одних відрізків фрази як однослівних, інших – дво- чи кількаслівних". Всупереч позиції багатьох вчених, згідно з якою графічне зображення висловлення не може бути достатнім критерієм для визначення його членування, М.Я. Калинович відстоював власний підхід, відповідно до якого графічне відтворення висловлення не є довільним, су'єктивним, оскільки в основі його лежить комунікативний досвід носіїв мови, тому саме спосіб написання певного фрагмента висловлення, поряд з іншими ознаками, свідчить про сприйняття цього фрагмента мовниками як певної суцільності [Калинович 1935, 142].

Стаття М.Я. Калиновича "Поняття окремого слова" має, на наш погляд, певне значення не лише у зв'язку з безпосередньо розглянутими в ній питаннями, вкрай актуальними для лінгвістики першої половини ХХ ст. Різноманітність й глибина власних пізнань та невтомна його допитливість, яку відзначали всі його учні [Ржев-вущька 1954,25], дозволили вченому вже в ті роки намітити коло питань, стратегічно важливих для подальшого розвитку науки про слово. Зрозуміти, що розв'язання "проблем з багатотисячолітньою історією", до яких відноситься й взаємозв'язок мови і мислення, можливе тільки при синтетичному підході до об'єкту дослідження, який М.Я. Калиновичем було втілено у власній науковій діяльності

У повній мірі все це відноситься й до розділу "Елементи лексикології і семасіології", який увійшов до "Вступу до мовознавства" (1940 р.) – першого українського підручника з цього теоретичного курсу, що вийшов двома виданнями і яким користувалось не одне покоління філологів. Знавець санскритської і багатьох інших європейських мов, тонко відчувачий "вигини слова", М.Я. Калинович, як ніхто інший розумів значення для майбутнього лінгвістики стану розвитку лексикології (як науки про запаси слів, якими користується та чи інша мова) та лексикографії (як науки про способи систематизації словникового матеріалу і про методику укладання словників), а тому відніс їх у вступній частині згаданої книжки до десяти основних мовознавчих дисциплін.

М.Я. Калиновичу належать кілька важливих теоретичних праць, присвячених укладанню нових словників, аналізу тих, що вже були опубліковані раніше, проблемам поєднання високого наукового рівня в характеристиці словниковими засобами тих або інших мовних одиниць з вимогами зручності, економності та наочності лексикографічного відображення мови [Жлуктенко 1991, 22]. Саме цим питанням, зокрема присвячена його стаття "Новий російсько-український словник Академії наук УРСР" (1946). У ній вченим розглядаються досить значні, на перший погляд, досягнення українського словникарства в післяреволюційні роки, коли "за два з чимось десятиліття" в світ вийшло "щонайменше п'ятдесят словників" – два загальних російсько-українських і понад двадцять термінологічних і номенклатурних, створених силами академічних установ, а також кілька десятків словників і словничків, підготовлених іншими видавництвами. Незважаючи на таку словникову рясність, вчений оцінює ситуацію, яка склалася в тодішньому словникарстві, як незадовільну, оскільки видані в той період словники не повною мірою відповідають потребам носіїв мови, і "кожний, хоч би й найдосвідченіший працівник на ниві українського слова раз у раз опиняється в безпорадному стані, шукаючи по словниках довідки, як іменується по-українському та чи інша річ, назва якої йому відома тільки з інших мов, як треба перекласти на українську мову той чи інший науковий термін, той чи інший російський вислів" [Калинович 1946, 18]. Ситуація, описана в статті М.Я. Калиновичем, є надзвичайно подібна до тієї, в якій нині, на жаль, знаходиться наша українська лексикографія. Особливо гостро це відчувають ті, чия діяльність вимагає досконалого знання мови, – журналісти, диктори, працівники телебачення та радіо і, звичайно, викладачі. А також професійні лінгвісти – укладачі сучасних двомовних україномовних перекладних словників, для яких в умовах відсутності досі цілої низки термінологічних словників та недовільної узгодженості дій організацій, які займаються в Україні ви-

давничою діяльністю, відшукування українських відповідників до слів на позначення сучасних реалій, відомих з інших мов, стає дуже складним і часто навіть непосильним завданням. Останнє знаю не з чужих слів, а з власного досвіду, оскільки вже чотири роки працюю в складі групи з підготовки другого видання "Чесько-українського словника". Тому і спосіб, у який дослідник пропонував змінити незадовільну для суспільства ситуацію в словникарстві, а саме: випускати спеціальні термінологічні бюлетені, щоб замінити перекинуті російські слова, штучні і хибні терміни на питому українську лексику, видається мені цілком прийнятним і корисним в сучасних умовах, коли політика на поширення сфери застосування державної української мови здійснюється за відсутності належної лексикографічної бази.

У науці про слово М.Я. Калинович виявив себе, однак, не тільки як теоретик, вчений зі стратегічним мисленням, але й як досвідчений практик – укладач і відповідальний редактор принаймні трьох великих словників. Потреба в перекладних словниках в Україні в 20-40-х роках була надзвичайно велика, тому весь колектив Інституту наукової мови та пізніше Інституту мовознавства АН УРСР і сам М.Я. Калинович багато працювали над вирішенням практичних і теоретичних питань організації словникарства в республіці: створенням і поповненням лексичної картотеки, виробленням методики укладання словників різних типів, визначенням основних принципів відбору словникового реєстру та критеріїв до лексичних джерел, розробкою послідовної системи словникових позначок, структури статей словника, розкриття значень реєстрового слова, відображення в перекладному і тлумачному словнику фразеологічних засобів мов і т. ін.

М.Я. Калинович взяв безпосередню участь в укладанні великого російсько-українського словника Академії наук УРСР. Робота над цим, як планувалося, багатотомним словником із загальним обсягом в 500-600 друкованих аркушів розгорнулася на початку двадцятих і продовжувалася до середини тридцятих років. Проте багато з тих, хто розпочав роботу над цим виданням, стали невдовзі жертвами репресій після процесу т. зв. "Спілки визволення України". Це вплинуло на подальшу долю словника.

М.Я. Калинович разом з В. Ярошенком був упорядником-редактором його другого тому, який вийшов у світ у трьох випусках протягом 1929-1933 рр. Головним редактором словника був академік А.Ю. Кримський. У зв'язку з тим, що попередні укладачі були репресовані, довелося в надзвичайно стислий термін переробити їх матеріали, які вже було подано до друку. Ускладнювали цю роботу й обмеження, які було введено згідно тогочасної мовної політики. Так, основним джерелом для вихідного російського реєстру могли стати матеріали тлумачного словника російської мови Академії наук СРСР, який на той час був в стадії підготовки (було підготовлено менше половини його обсягу), та обласного словника Володимира Даля. Що стосується української частини, то укладачі могли до певної міри користуватися дореволюційним словником Б. Грінченка та ще кількома лексикографічними виданнями не дуже високого рівня, із обмеженим реєстром. Переважна частина другого тому словника була опрацьована М.Я. Калиновичем. Для його підготовки вчеп була проведена значна підготовча робота. Як глибокий знавець української мови, він намагався добирати найбільш точні відповідники російських слів, пода-

вав їх широкі синонімічні ряди, в якості ілюстрацій наводив кращі зразки з класичної та сучасної художньої літератури, фольклору, розмовної мови. Серед цитованих авторів було багато видатних письменників і поетів, які стали прикрасою нашої літератури – В. Гжицький, О. Влизько, Г. Епik, М. Зеров, І. Микитенко та ін. У російському реєстрі наводилась значна кількість фразеологічних одиниць, до яких, як правило, подавалися різноманітні перекладні відповідники. Тому словник став вагомим внеском в розвиток української лексикографії. З огляду на пекучу потребу в повному російсько-українському словнику матеріали подавалися до друку навіть не завершеними випусками, а невеликими частинами до закінчення підготовки повного рукопису. Це не могло не вплинути на його якість, що розуміли й самі упорядники. Тому в післямові до видання, оцінюючи свою працю, вони зазначають, що не змогли вирішити деякі завдання. Зокрема всі випуски було надруковано за правомисом 1929 року. До реєстру потрапила частина застарілих російських слів, не в повній мірі відтворені багатства тогочасної української мови тощо.

Однак і в таких складних умовах, в яких працювали над цим словником упорядники, їм вдалося зробити чимало: максимально скоротити в російському реєстрі кількість слів, що вийшли з ужитку в живій мовній практиці та літературній творчості, вилучити все застаріле у доборі українських відповідників.

Незважаючи на це, всі три томи великого російсько-українського словника, в тому числі й той, над яким працював М.Я. Калинович, в умовах тогочасної боротьби з неіснуючими націоналістичними тенденціями було піддано нищівній і часто несправедливій критиці тими, хто визначав в ті роки офіційну політику в галузі культури і мовного будівництва. Серед головних вад цього видання було названо навмисну архаїзацію української літературної мови, орієнтацію на стандарти обласної російської мови, вороже ставлення до російської мови, контрреволюційні та шовіністичні випадки проти неї. Як наслідок актуальна і потрібна для суспільства лексикографічна праця була вилучена з бібліотек, стала бібліографічною рідкістю.

Навряд чи варто сьогодні доводити, що недоброзичлива оцінка словника більшою мірою віддзеркалює тодішню ідеологічну ситуацію в країні, ніж якість роботи лексикографів. Попри всі недоліки видання, а без них, відомо, не виходить жодна праця, це була перша спроба українських лексикографів радянського періоду створити великий словник, який би відображав стан тогочасної мови українців. Враховуючи названі вище обставини, як нам видається, матеріали словника заслуговують переоцінки. Адже тільки вдумливий і конструктивний аналіз фахівців дасть можливість визначити справжнє історичне значення цієї праці в історії вітчизняної лексикографії і українського мовознавства в цілому.

У ситуації, що склалася після виходу словника 1937 р., Президія Академії наук зобов'язала Інститут мовознавства укласти в нечувано стислі строки новий російсько-український словник. Завдяки наполегливій праці лексикографів це завдання було виконано. Частина словника (літери А-З) була надрукована невеликим тиражем і розіслана в різні установи та організації для критичного ознайомлення вже в 1939 р. Хоча офіційно вважалося, що це зовсім нове видання, цілком зрозуміло, що без врахування досвіду підготовки попереднього російсько-українського словника укласти його лексикографам було б просто неможливо. Після проведення

весною 1940 р. конференції, присвяченої обговоренню цього словника, було прийнято рішення видати цю працю. Для здійснення її остаточного редагування було організовано спеціальну Урядову комісію, до якої поряд з мовознавцями і літераторами було включено й представників урядових органів республіки. У такий спосіб було відредаговано надруковану частину нового словника. Подальша робота по укладанню продовжувалась вже в умовах війни. Незважаючи на цілий ряд несприятливих обставин, вона йшла безперервно. М.Я. Калиновичу довелось брати участь на всіх етапах підготовки словника, він був одним з найактивніших його укладачів, став його головним редактором. Цей новий російсько-український словник вийшов друком вже після війни – в 1948 р. Слід сказати, що видання багатотомної лексикографічної праці навіть в наші дні є дуже важкою справою. Вихід такого великого словника в ті складні післявоєнні роки, особливо враховуючи умови, в яких він готувався, став дійсно значною подією в історії українського мовознавства. Реєстр нового словника нараховував 80 тис. російських слів та декілька десятків фразеологічних одиниць, переважно з літературного словникового фонду. Дуже обмежено в ньому була введена застаріла та обласна лексика, що активно використовувалась в російській художній літературі та публіцистиці. У той же час в словнику були добре представлені географічні назви та власні імена, нові слова та вирази, наукова і технічна термінологія, на які збагатилась тогочасна українська мова за воєнні та повоєнні роки.

Основними критеріями для включення українських відповідників до словника стали масове використання цього слова чи фразеологізму, їх функціонування в живому розмовному мовленні та вживання в творах відомих письменників. Уже на початковому етапі укладання словника було вирішено, що він матиме нормативний характер. Буде не лише точно передавати значення російського реєстрового слова, але й надавати інформацію про сферу вживання, правопис, наголос, експресивні відтінки, а у разі необхідності й граматичні відомості. Чимало зусиль укладачі приділили й передачі засобами української мови багатозначних російських слів, що є однією з найбільших складностей при підготовці перекладних словників близькоспоріднених мов [Калинович 1946, 20–24]. Незважаючи на дуже високий рівень цієї нової словникової праці, завдяки чому вона витримала кілька видань і протягом тривалого часу виконувала роль ще кількох інших, відсутніх на той час в Україні словників – орфографічного, синонімічного, фразеологічного, а часто і тлумачного, використовувалась при підготовці двомовних перекладних словників та була основним довідником для журналістів і перекладачів, освітян і науковців, працівників редакцій та видавництв, вона теж не дістала належної оцінки. А її укладачам довелося почути чимало несправедливих, недобрих слів. Думаємо, настав час виправити цю прикру помилку. Тим більше, що і сам словник, і праці, що узагальнили досвід його укладання, давно увійшли в скарбницю української лексикографії.

З огляду на вище зазначене слід лише пошкодувати, що через збіг якихось трагічних обставин не зберігся для нащадків великий англо-український словник обсягом близько 200 друкованих аркушів, підготовлений М.Я. Калиновичем в середині 30-х років у співпраці з викладачем університету Н.В. Калачевською на основі спеціально створеної картотеки.

Підсумовуючи висловлене, слід нагадати, що борг перед М.Я. Калиновичем так і залишився невиконаним: не зібрані й не опубліковані належним чином архівні матеріали вченого, досі не виданий збірник його вибраних праць. Єдиний спосіб для виправлення цієї ситуації бачимо в створенні комісії зі співробітників кафедри загального мовознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка та вчених академічних інститутів для вивчення спадщини М.Я. Калиновича та підготовки до друку найбільш цінних його праць.

Стаття посвячена роботам М.Я. Калиновича в області лексикології, а також его лексикографической деятельности, рассмотренной с точки зрения её значения для развития современного украинского языкознания.

Ключевые слова: лексикология, лексикография, русско-украинский словарь, слово.

The article considers transactions of M. Kalinovich in the field of lexicology and lexicography in the context of contemporary Ukrainian linguistics.

Key words: lexicology, lexicography, Russian – Ukrainian dictionary, word.

Література:

1. Булаховський Л.А. Михайло Яковлевич Калинович / Л.А. Булаховський // Мовознавство. – Т.8. – С. 100–102.
2. Жлуктенко Ю.О. Михайло Якович Калинович / Ю.О. Жлуктенко. – К.: Наук.думка, 1991. – 76с.
3. Калинович М.Я. Поняття окремого слова / М.Я. Калинович // Мовознавство. – 1935. – № 6. – С. 123–145.
4. Калинович М.Я. Новый російсько-український словник Академії наук УРСР / М.Я. Калинович // Наукові записки Інституту мовознавства Академії наук УРСР. – 1946. – Т. II–III. – С. 18–27.
5. Ржевуцька Е.Є. М.Я.Калинович / Е.Є. Ржевуцька //Мовознавство. – 1954. – 1. – С. 25–29.
6. Семчинський С.В. Передмова [У кн.: Жлуктенко Ю.О. Михайло Якович Калинович] / С.В. Семчинський. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 3–6.